

MUSUL'UN DEMOGRAFİK DURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

Araş.Gör.İbrahim TELLIOĞLU*

Fırat ve Dicle ırmakları arasındaki topraklar, insanoğlunun ilk eserlerinden olan ve genel adıyla Mezopotamya medeniyetleri olarak adlandırılan uygarlıklara beşiklik yapmış bir bölgedir. İlkçağ medeniyetlerinin genelde su kenarlarında kurulmaları, adı geçen bölgede de iki önemli su kaynağının bulunması, medeniyet tarihinde önemli bir yer kazanmasına ortam hazırlamıştır.

Mezopotamya'nın uygarlık tarihi açısından önemi, stratejik önemi ile benzerlik arz etmektedir. Akdeniz'in doğusu ile Arap yarımadasını karadan Ortadoğuya ve Uzakdoğuya bağlayan yollar bölgeden geçer; Hindistan yolunun güvenliği bu mevkiden sağlandığı gibi Akdeniz ülkeleri ile Arabistan'a Irak'ın doğusundan ve kuzey bölgelerinden her türlü ulaşım Mezopotamya üzerinden yapılabilir. Üç kıtayı birleştiren yollar üzerinde kilit misyonuna sahip bölge, bu anakaralar arasında sınır niteliğinde olan Suriye, Irak, Azerbaycan ve Horasan bölgelerini kontrolünde bulundurur. Dünyada kabul gören iki jeopolitik teoriden kara hakimiyet teorisine göre, dünya siyasetini yönlendirmek için elde tutulması gereken üç kıtadan Asya ile Afrika bu mevkide birbirine bağlanır; kenar kuşak teorisine göre ise Akdeniz'de son bulan kıyı bölgesinin kuzey ve doğu güvenliği bölgenin insiyatifi altındadır.

Dicle nehrinin geçtiği güzergâh üzerinde bulunan ve Bağdat'ın kuzeybatı kısmına düşen bölge, Mezopotamya'nın doğu sınırını oluşturduğu gibi aynı zamanda stratejik olarak en önemli mevkisidir. Dicle nehrinin kenarında son bulan sıradağ etekleri, Halep'ten Bağdat'a ulaşan tüm yolların kavşak ve Irak, Azerbaycan, Horasan ve el-Cezire yollarının kontrol edildiği merkezdir.⁽¹⁾ Ayrıca Şam, Mısır, Horasan, İran, Bağdat ve Basra yönlerinden gelen kervanların toplanma yeridir.⁽²⁾

Asur dönemiyle birlikte iskâna açılan bölgede ilk kurulan şehir, bu devletin başkenti haline getirilen Ninova'dır. Bu kentin M.Ö. 612'de yıkılmasından Persler dönemine kadar bölgede iskân faaliyeti yapılmamıştır. Pers hükümdarı Ravend b. Beyurasıf el-Ezdeh hak ile

* İslâm Tarihi Anabilim Dalı.

(1) Şihabuddin Ebi Abdullah Yakut el-Hamevi, **Mucemu'l Buldan**, IV, Beyrut 1979, 196.

(2) Şemseddin Sami, **Kâmusu'l Âlâm**, VI, İstanbul 1316, 4480; Ali Rıza, **Atlaslı Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası**, İstanbul 1318, 18.

birlikte, bu mühim bölgede tekrar bir şehir kurulmaya karar verilmiş, ancak kurulacak şehir Ninova'nın yerine değil, Dicle'nin batı sahiline -Asur başşehrinin harabelerini de içine alacak şekilde- organize edilmiştir.⁽³⁾ O dönemde Neverdeşir ismi verilen şehir, bölgeyi fetheden Araplar tarafından Musul olarak adlandırılmıştır. El-Mevsilu'dan gelen şehrin ismi yolların birleştiği yer, kavşak, ulaşma yeri gibi anlamlara gelir⁽⁴⁾ ki Musul da doğu ile batıyı bağlayan yollarda kavşak yeri olduğu için bu isme lâayık görülmüştür.

Musul'un ilk nüfus yapısı, Asur döneminde başlayan iskân çalışmalarıyla oluşmuştur. Hükümdar Ninos'un başkenti Asur'dan Ninova'ya taşınması ile birlikte, yeni başşehire insan akını olmuş ve kentin ilk demografik yapısı oluşmuştur. Şehir Asurluların başkenti olduğundan doğal olarak Asur toplulukları bölgeye yerleştirilmişlerdir; ikinci bir grup olarak ise, M.Ö. 3000 yıllarında bütün Mezopotamya'ya göç eden Samiler mevcuttur.⁽⁵⁾ Bölgenin ilk sosyal grubu, adı geçen iki topluluğun bir arada yaşamaya başlamasıyla oluşmuştur.

Musul'da İlahî menşeli bir dinî topluluğun oluşması, Yunus (a.s.)'in şehre peygamber olarak gönderilmesi ile başlamıştır. Bu Allah elçisinden din kurallarını ve ibadet şekillerini öğrenen şehir halkı, müteakiben dinî bir grup olarak ortaya çıkmışlardır.⁽⁶⁾ Bu topluluk kentteki ilk kutsal kitabı bulunan dinî cemaattir.

Yahudiliğin bölgede vücut bulması Yunus (a.s.) ile başlamıştır, ancak nüfus olarak ehemmiyet kazanmaları çöl göçmeni olarak bölgeye gelen İbranilerle birlikte olmuştur. Genel olarak kendilerini diğer insanlardan farklı gören Yahudiler, diğer topluluklarla kaynaşmayı reddetmişlerdir; ancak bu kural Bereketli Hilâl bölgesi için geçerli değildir, İbraniler, çöl göçmeni olarak bütün Mezopotamya'ya dağılmışlardır.⁽⁷⁾ Hatta, Pers imparatoru II. Kuraş döneminde yurtlarına dönme hususunda serbest bırakıldıkları halde, istisnalar dışında anavatanlarına dönmeyerek bu bölgede kalmışlardır.⁽⁸⁾ Böylece Yunus (a.s.) ile başlayan Yahudi topluluğu, takip eden dönemde yapılan göçlerle genişlemiş ve kentin nüfus yapısında etkili olacak seviyeye erişmiştir.

---

(3) Yakut, IV, 196.

(4) Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvini, *Asaru'l Bilad ve Ahbaru'l İbad*, Beyrut 1969, 461.

(5) Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, 3.

(6) İzzüddin el-Cezeri eş-Şeybani İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi*, IV, İstanbul 1986, 350-353.

(7) İsmail Raci el-Faruki- Luis Lamia el-Faruki, *İslâm Kültür Atlası* (nşr. M. O. Kibaroglu-Z. Kibaroglu), İstanbul 1991, 66.

(8) Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi*, Ankara 1981, 144-145.

Ninova şehrinin harpler sonucu M.Ö. 612 yılında yıkılması, bölgenin başkent işlerliğini kaybetmesine sebep olmuştur. Pers İmparatoru II. Darius'un tahta çıktığı M.Ö. 336 yıllarına kadar şehrin arazisi ıssız durumda olmasına rağmen, aynı dönemde Makedonyalı İskender'e karşı bölgede savaş yapılması, stratejik öneminin devam ettiğini göstermektedir.⁽⁹⁾ Hal böyleyken bölgede büyük bir şehir bulunmaması, stratejik açıdan yanlıştır. Nitekim Persler döneminde bu eksiklik farkedilmiş, Dicle nehrinin batısına, tarihî Ninova şehrinin karşısına yeni bir şehir imar edilmeye başlanmıştır. Hükümdar Ravend b. Beyurasif el-Ezdehhak tarafından kurulan şehrin ismi Neverdeşir'dir.⁽¹⁰⁾ Araplar döneminde Musul adı verilecek şehirde, Ninova'nın artakalan topluluklar olarak Asur kalıntıları, Samiler ve Yahudiler mevcuttur. Dicle'nin batısındaki şehirleşme ile birlikte, nüfus siyaseti icabınca Pers devletinin aslı unsuru olarak Farslar yerleşmişlerdir. Bu toplulukların nüfusa oranları net olarak bilinmemekle birlikte, genel iskân politikası gereği Farsların çoğunluk olmaları muhtemeldir.

Makedonyalı İskender'in bölgedeki hakimiyeti, ilk anda nüfus dengelerini değiştirmesi açısından fazla etkili olamamıştır; ancak ileriye yönelik olarak şehirde asırlarca etkili olacak Hristiyan nüfuzunun nüvesini oluşturması bakımından önemlidir. Musul'da Yahudiliğin yayılmasıyla Hristiyanlığın cemaat oluşturması arasında şahısların etkisi açısından benzerlikler vardır; Yunus (a.s.) Yahudiliğin kökleşmesini sağlarken, Cercis (a.s.) da Hristiyanlığın benimsenmesini sağlamıştır. Cercis Nebi puta tapan Musul ahalisini Allah'a şirk koşmamaya davet etmiş, ancak bu tebliğe engel olmak isteyen şehrin meliki Dadiyan tarafından öldürülmüştür.⁽¹¹⁾ Bu olay Cercis'in mesajını engellemiş görülsede Hristiyanlığın bölgeye yayılmasını önlemeye yetmemiş, Cercis (a.s.)'ın tebliği ile birlikte Hristiyan varlığının temeli atılmıştır. Adı geçen din mensupları Makedonyalı İskender döneminde güçlenmişler ve II. asırda şehrin en etkili grubu haline gelmişlerdir. Honigmann, bu yüzyıldan itibaren Musul'un Ön Asya Hristiyanlığının merkezi olduğunu belirtmiştir.⁽¹²⁾ Bu ifadeyi mübalağalı kabul etsek bile, şehrin doğu Hristiyanları açısından önemini belirtmesi açısından dikkate alabiliriz. Böylelikle şehrin kurulması aşamasından itibaren ikinci ilahî menşeli din ortaya çıktığı gibi, siyasi ve demografik açıdan Hristiyanlık ile Musul şehrinin bir arada anılmasına yol açmıştır.

---

(9) Günaltay, 244-251.

(10) Yakut, IV, 196.

(11) Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Rüstem et-Taberi, **Tarih-i Taberi Tercümesi**, (nşr.?) I, İstanbul 1982, 174-186.

(12) Ernst Honigmann, "Musul", **i. A., VIII**, İstanbul 1971, 739.

Musul Hristiyanlarının nüfus olarak hakim duruma gelmelerinde, bölgeye yapılan göçlerin mühim bir payı vardır. Bu Hristiyan gruplardan birinci olarak, bölgeye göç eden Monofizit Hristiyanları sayabiliriz. Başlangıçta bu mezhebi devlet mezhebi olarak ilan eden Bizans'ın 451 Kadıköy konsiliyle de sapık mezhep ilan edip yasaklaması,⁽¹³⁾ bu devletin zulmünden kaçan Monofizitlerin Mezopotamya'ya göç etmelerine sebep olmuştur.⁽¹⁴⁾ İkinci grup muhacir Hristiyanlar ise, ekonomik sıkıntılar ve kabilecilik problemleri yüzünden bölgeye göç eden Hristiyan Arap kabileleridir. En önemlileri Eyad,⁽¹⁵⁾ Mudar, Rebia,⁽¹⁶⁾ Tağlibi⁽¹⁷⁾ kabileleridir. Bu göçler sonucu şehrin demografik yapısı değişmiş, Hristiyanlar etnik tabakalaşmada egemen vaziyete geçmişlerdir. Özellikle Hristiyan Araplar sayesinde siyasî bakımdan ön plâna çıkmışlar, İslâm fetihleri esnasında bölgesel güç olarak büyük devletlerin ittifak arayışlarına taraf olmuşlardır.

Ebu'l Farac'ın bildirdiğine göre, Musul'a iki-üç saat mesafede bulunan Mar Mattai manastırı, Mezopotamya'daki Yakubi manastırlarının en eskilerinden biridir, belki de en eskisidir. Beşinci ve altıncı asırlarda ise, şehir civarına Nasturi manastırları yapılmıştır.⁽¹⁸⁾ Roma disiplinine bağlı olmayan Hristiyan gruplarının ilk dinî yapılarının Musul'da yapılması, şehri alternatif Hristiyanlığın merkezlerinden biri haline getirmiştir.

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde, Hicretin 20. yılında Musul'a gelen Utbe b. Ferkad es-Selemi şehri İslâm Devleti topraklarına katmıştır.⁽¹⁹⁾ Bu fetih esnasında Müslümanlar, şehrin kurulduğu gündən itibaren sürüp gelen karışık bir nüfus tablosuyla karşılaşmışlardır. Şehirde Asurlulardan, Samilerden ve Farslardan oluşup Araplarca ehl-i Ninova olarak adlandırılan halk, Yahudiler,

-
- (13) G. Ostrogosky, **Bizans Devleti Tarihi** (nşr. Fikret Işıltan), Ankara 1980, 55.
- (14) **el-Faruki**, 75-76.
- (15) Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi** (nşr. İ.Yiğit-S.Gümüş), I, İstanbul 1991, 31.
- (16) Muhammed Dayfallah el-Bataniye, "El-Alakatu Beyne Nasara el-Arab ve Hareketi'l Fethi'l-İslâmi fi'l-Cezireti'l-Arabiyye ve's-Şam ve'l-Irak", **Muarrihu'l-Arabi**, London 1982, S.22, 42.
- (17) Jean Maurice Fiey, **Communautes Syriaques en Iran et Irak des Origines a 1552**, London 1971, X, 296; H. Kindermann, "Tağlib", **I.A.**, XI, İstanbul 1986, 620.
- (18) Gregory Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi** (nşr. Ö.R.Doğrul), I, Ankara 1987, 56.
- (19) Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedanî İbnu'l Fakih, **Kitabu'l Büldan**, (nşr. E.J.Brill), Leiden 1967, 128,

Hristiyanlar ve Kürtler meskundur.⁽²⁰⁾ Son grup hariç diğerlerinin bölgeye nasıl yerleştikleri tarihi seyir içinde bellidir, ancak Kürtlerin yöreye nasıl geldikleri pek açık değildir. Mahalle, Damir, Bahuzera, Baazra, el-Merc ve Habtun kaleleri olmak üzere 6 adet yerleşim yerleri mevcuttur.⁽²¹⁾ Bu merkezler şehrin kuzeyinde ve güneyindeki dağlık bölgelerde bulunmaktadır.⁽²²⁾ Siyasî ve sosyal tarihleri incelendiğinde bu kitlenin şehre göç ettikleri söylenebilir ki bu olay da Türklerin bölgeye yaptıkları akınlardan biri esnasında gerçekleşmiştir. İlerleyen bölümde Kürtlerle ilgili vereceğimiz bazı bilgiler bu iddiayı destekler.

Müslüman Arapların karşılaştığı bu etnik gruplar arasında mukayese yaparsak, Hristiyanlar en büyük grup olarak göze çarparlar. Şehirde bir mahalleleri mevcut olup bu semt, 570 yılında yapılan Mar İşaya manastırının etrafına kurulan evlerle oluşmuştur.⁽²³⁾ Ancak bu mahalle dışında göçebe olarak yaşayan Hristiyan Arapları da gözardı etmemek gerekir. Yahudilerin de şehirde bir mahalleleri vardır ancak nüfusları itibariyle Hristiyanların potansiyeline sahip değillerdir. Belki nüfusları Hristiyanlar bölgeye göç edene kadar bir güç ifade edebilir, lâkin göçlerden sonra nüfus üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Siyasî tarihte seslerini hiç duyuramamış olmaları, sayılarının azlığı ile doğru orantılı olmalıdır. Şehrin kuzeyinde ve güneyinde yaşayan Kürtler ise, 6 tane yerleşim birimleri bulunmasına rağmen, bölgenin o dönemdeki tarihinde ön plâna çıkamamışlardır.

İslâm fethiyle birlikte, Musul'un etnik durumunda büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Bölgenin yeni hakimi olan Müslümanlar, şehre kimliklerini kabul ettirebilmek için dindaşlarını iskan ettirmişlerdir. Bu amaçla şehri fetheden ordu ile birlikte Hazrec, Ezd, Temim, Hemedan, Rebia, Beni Vail kolundan olan Tağlibiler ve Şehvan kabileleri gelmiştir.⁽²⁴⁾ Bu göç hareketine ilâveten Müslümanların siyasî bakımdan üstün duruma geçmeleri genel eğilimi değiştirmiş ve bölgedeki Araplar, İslâm'a ve fetih harekâtına sıcak bakmaya başlamışlardır.⁽²⁵⁾ Bu tavır değişikliği sonucu Hristiyan Arap kabileleri İslâm Devletinin hakimiyetine girmişlerdir.

---

(20) W.B.Fisher, *The Middle East*, London 1952, 369.

(21) Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belazuri, *Fütuhu'l Büldan* (nşr. Mustafa Fayda), Ankara 1987, 476; Kudame b. Cafer, *Kitabu'l Harac ve Sinaatü'l Kitabe*, Bağdat 1981, 381.

(22) H.C.Luke, *Mosul and its Minorities*, London 1925, 13.

(23) Honigmann, 739.

(24) Gorgis Avvad, *Medinetü'l Mavsıl*, Bağdat 1959, 4.

(25) Sydney Nettleton Fisher, *The Middle East a History*, London 1971, 48; T.W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi* (nşr. H. Gündüzler), Ankara 1982, 66.

Musul'un İslâm şehri kimliğine bürünmesi, ikinci vali olan Harseme b. Arfece el-Bariki döneminde gerçekleşmiştir. Utbe b. Ferkad'in Azerbaycan yönünde fetihler yapmak üzere görevlendirilmesi üzerine, yerine Harseme vali olarak atanmıştır.⁽²⁶⁾ Bölgede yeni bir imar faaliyeti başlatan Harseme, şehri yeniden kuracağı yeri tespit ettikten sonra İslâm şehirleşmesine uygun olarak mahalleler ve cami yaptırmıştır. Hazrec, Şehvan ve Kevazin mahalleleri bu çalışmayla kurulan ilk mahallelerdir.⁽²⁷⁾ Böylece fatih ordu ile birlikte şehre gelen Arapların iskân meselesini halleden vali, hem şehrin Araplaşmasını sağlamış, hem de İslâm Devletinin kuzeydeki askerî karargâhı haline gelmesini sağlamıştır.⁽²⁸⁾

İslâm fethi ile başlayan iskân politikası, Müslümanların hem nüfus olarak, hem de siyasî güç olarak belirleyici unsur olmalarına zemin hazırlamıştır. Nüfusla siyasî güç arasındaki doğru orantı Musul'da da varlığını hissettirmiş, o döneme kadar şehri etkisine alan Hristiyanların etkinlikleri ortadan kalkmıştır. Fethi takip eden yıllarda herhangi bir siyasî belirsizlik olması bir yana, Hz. Osman döneminde ardı ardına patlayan isyanlar bile Musul'da etkisini göstermemiştir. Hicretin 24. yılında Mısır, İskenderiye ve Mağrib'te, 25. yıldan itibaren ise Ermenistan ve Azerbaycan'da isyanlar çıkmasına rağmen,⁽²⁹⁾ Ermenistan-Azerbaycan-Mısır üçgeninin ortasında bulunan Musul'da herhangi bir olay olmamıştır. Bu demektir ki Müslümanlar şehirdeki dengeleri lehine değiştirmeyi ve istikrarı sağlamayı başarmışlardır.

Hz. Ali dönemi ile birlikte başlayan iç karışıklıklar, bütün İslâm dünyasında olduğu gibi Musul'da da etkisini göstermiştir. İç meseleleriyle uğraşan İslâm toplumu, halifeye karşı Ümeyyeogulları adına muhalefet yapan Muaviye b. Ebu Süfyan ile Hz. Ali'nin hakimiyet mücadelesine tanık olmuşlardır. Özellikle Siffin savaşından sonra siyasî ortamı lehine çevirmeye çalışan Muaviye, Musul'a ayrı bir önem vermiş, bu amacı farkedен Hz. Ali ise şehri Şam yönünde askerî üs olarak kullanmayı düşünmüştür. Başlarda Hz. Ali yanında yer alan Musul halkı, Hicretin 40. yılında Muaviye'nin şehirlerine girmesine tepkisiz kalmışlardır.⁽³⁰⁾ Muaviye'nin kentte bir süre kalması, bölgedeki dengeleri lehine çevirdiğini gösterir ki şehrin nüfus durumunda değişiklik olmamasına rağmen, İslâm dünyasındaki siyasî

(26) İbnu'l Fakih, 129; Belazuri, 477.

(27) Avvad, 4,9.

(28) Heyet, El-Irak Fi't Tarih, Bağdat 1983, 323.

(29) Taberi, III, 147.

(30) Ahmet Cevdet, Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa (nşr. Mahir İz), III, 1985, 149.

olayların Muaviye yönünde gelişmesi, Musul'daki siyasî havayı da etkilemiş gözükmektedir.

Hz. Ali'nin şehid edilip Muaviye'nin halife olmasıyla başlayan Emevi yönetimi, Musul'daki siyasî istikrarın bozulmasına sebep olmuştur. Hicretin 41. yılında Kufe'de başlayan bir isyan Musul'a da sıçramıştır. Hz. Ali yanlısı Hücr b. Adiyy, Muğire b. Şube'nin Kufe'deki uygulamalarına karşı çıkarak isyan etmiş, bu şehirde isyanın bastırılması üzerine adamları Musul'a kaçmıştır. O dönemde vali olan Abdurrahman b. Osman es-Sekafi isyancıları yakalayıp öldürmüştür.⁽³¹⁾ Bu olay büyük siyasî kargaşa çıkarmamakla birlikte Musul'daki isyanlar dönemini başlattığı gibi şehir halkının siyasî kimliklerinde de yeni başlangıçlara vesile olmuştur.

Yezid b. Muaviye dönemindeki iç karışıklıklarda Kays ve Kelb kabilelerinin taraf olmaları, Musul'da Kays kabilesinin ön plâna çıkmasına zemin hazırlamıştır. Şehrin Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyetine girdiği dönemde Muhammed b. Eş'as b. Kays vali olarak atanmıştır.⁽³²⁾ Kelb kabilesinin Ümeyyeoğullarını desteklediği bu devirde, Kays kabilesi de Emevilerin karşıtı grupları desteklemiştir. Nitekim hemen hemen aynı dönemde isyan eden Muhtar Ebu Ubeyd es-Sakafi Kays kabilesi tarafından desteklenmiştir. Muhtar'ın bölgeye tayin ettiği vali -şehirdeki güçlerinden dolayı- Kays kabilesinden seçilen Abdurrahman b. Said b. Kays'tır. Abdullah b. Zübeyr'in atadığı vali Muhammed de gelerek Muhtar'a biat etmiştir;⁽³³⁾ bu olay göstermektedir ki Muhtar bölgeye tamamen hakim olmuştur, aynı zamanda Kays aşireti şehirdeki en etkili Arap kabilesidir. Nitekim Hicretin 70. yılında kabilecilik sebebiyle çıkan savaşlarda Kays aşiretinin bölgede önemli nüfusu olan Tağlibileri mağlup etmesi,⁽³⁴⁾ bu görüşümüzü destekler mahiyettedir. Kabilecilik problemlerinin tekrar gün yüzüne çıktığı bu dönemde, Musul'da Kays kabilesinin egemenlik kurması farklı ittifak arayışlarına yol açacaktır. Şehirde nüfuzunu artırmaya çalışan kabileler merkezî idare ile irtibat kurmaya çalışmışlar, bunun bir yolu olarak da kendileri dışındaki grupların güçlerini yitirmeleri için çaba sarfetmişlerdir. Abdullah b. Zübeyr ve Muhtar isyanlarından sonra Kays kabilesinin Emevi yönetimiyle müspet ilişkiler kurması, Şeyban ve Bekrli kabilelerin Haricilere önderlik yaparak ön plâna çıkmalarına sebep olmuşlardır. Bu kamplaşma, Ümeyyeoğullarının son döneminde şehrin siyasî istikrarını sarsacak bir mahiyet kazanmıştır.

---

(31) İbnü'l Esir, III, 479-483.

(32) İbnü'l Esir, IV, 137-138.

(33) İbnü'l Esir, IV, 209.

(34) İbnü'l Esir, IV, 284-288.

Hicretin 74. yılında hilafeti ele geçirmek isteyen isyancıların ortadan kalkmasından sonra, halife Abdülmelik b. Mervan, Azerbaycan ve Musul'u yönetim olarak birbirinden ayırmıştır.⁽³⁵⁾ Böylece hem Suriye hakimiyetine karşı olan Irak bölgesinin gücünü azaltmaya çalışmış, hem de Bizans ve Hazar sınırında kuvvetli bir ordugâh oluşturmaya çalışmıştır. Bu maksatla Musul ve Harran, yeni oluşturulan el-Cezire vilayetinin iki ordugâhı haline getirilmiştir.⁽³⁶⁾ Şehirde idarî değişikliklerin yaşandığı esnada, Hariciler, Irak'taki Dar-ı Bâdi bölgesinde ayaklanmışlardır. İsyan, Haricilerin lideri Şebib b. Yezid b. Nuaym'in Hicretin 77. senesinde öldürülmesi ile bastırılmıştır. Ancak bu zatın halefi Salih b. Müserrih'i veli olarak tanıyan Musul'daki Şeyban ve Bekr kabileleri, bölgedeki Haricilere önder olmuşlardır. Sonraki Emeviler dönemi için bilinen bütün Harici ayaklanmaları, Musul'daki bu kabileler arasında çıkmıştır.⁽³⁷⁾

Hariciler, son Emevi halifesi II. Mervan b. Muhammed döneminde Dahhak b. Kays liderliğinde isyan etmişler ve Musul'u ele geçirmişlerdir. Halife bizzat ordu hazırlayarak Kefertusa'da yaptığı savaşta isyancıları yenmiş ve ayaklanmayı bastırmıştır.⁽³⁸⁾ Ancak bu mağlubiyet bile şehirdeki Haricileri sindirmeye yetmemiştir. Nitekim Kufe'de Ebu'l Abbas'a biat edilmesi üzerine Zap Suyu üzerinde Abbasilerle savaşan halife, yenildiğinde Musul'a kaçmış ancak halk O'nu şehre sokmamıştır.⁽³⁹⁾ Şeyban ve Bekr kabilelerinin Harici olması bir yana, Kays kabilesi gibi bölgedeki gücü bilinen bir kabileden Harici isyanına liderlik edecek bir şahsın çıkması, Hariciliğin kabileler üstü bir güç olduğunu tescil etmesi açısından mühimdir.

Abbasi egemenliğinin başlaması ile birlikte, halife Ebu'l Abbas, yeğeni İbrahim b. Yahya'yı Musul'a vali olarak göndermiştir. Abbasilerin genel politikası gereği, Emevi yönetimine alışkın toplumun gelecekte tehlike oluşturmasını önlemek amacıyla sindirme siyaseti izlenmiştir. Bu uygulama gereği, Musul'da da, ilk Abbasi valisi büyük bir katliam yapmıştır.⁽⁴⁰⁾ Ancak nasıl II. Mervan'ın çabaları Haricileri bastırmaya yetmemişse, Abbasi valisinin yıldırma çabaları da etkili

(35) Heyet, 323.

(36) Mükrimin Halil Yınanç, **Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri**, Ankara ?, 1.

(37) J. Wellhausen, **İslâmiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri** (nşr. Fikret İşıltan), Ankara 1989, 77.

(38) J. Wellhausen, **Arap Devleti ve Sükutu** (nşr. Fikret İşıltan), Ankara 1963, 184-186.

(39) **Ahmet Cevdet, II**, 118-119.

(40) Takiyüddin Makrizî, **Emevi-Haşimi Çekişmesi** (nşr. İ.Aycan-A.S.Bakır), Ankara 1993, 75.

olamamış, Halife Mehdi ve Halife Harun er-Reşid dönemlerinde Harici isyanları çıkmıştır⁽⁴¹⁾ . Hatta halife Harun er-Reşid Musulluları cezalandırmak için şehrin surlarını yıktırılmış, ayrıca Şehrezur, Sameğan ve Derabaz bölgelerini Musul'dan ayırmıştır.⁽⁴²⁾

Halife Vasık döneminde, o döneme kadar hiç rastlanılmamış bir olay olmuş ve Musul'daki Kürtler ayaklanmışlardır. İsyancıları bastırılınca İsfehan, Cibal ve Fars bölgelerindeki soydaşlarını da yanlarına çekerek tekrar ayaklanmışlardır; ancak halifenin bölgeye gönderdiği Türk komutan Vasıf et-Türkî isyanı bastırmıştır.⁽⁴³⁾ Bu isyanda iki önemli nokta gözden kaçmamalıdır, birincisi Kürtler ayaklanma çıkaracak kadar nüfusa ulaşmaları, ikincisi Vasıf et-Türkî ile Musul'a ilk Türk komutan gönderilmesidir.

Halife Mutemid döneminde başlayan ve halife Mutezz döneminde devam eden Harici isyanı, şehrin o dönemdeki nüfus dönemiyle ilgili ayrıntılı bilgi almamızı sağlar. Bu halifeler döneminde Bedeviler ve Kürtler ayaklanarak hilafet güçlerini yenmişler, başlarına gönderilen Türk valisi Edgü Tigin'i kovarak yerine Yahya b. Süleyman'ı getirmişlerdir. Bu karışık durumu önlemeye çalışan halife Mutezz, Şeybanilerden yardım istemiş ve bu destekle başlarında Hamdan b. Hamdun va Harun b. Abdullah bulunan isyancıları itaat altına almayı başarmıştır.⁽⁴⁴⁾ Halifenin isyancılara karşı Şeybanilerden yardım istemesi, bölgedeki etnik unsurları birbirlerine karşı kullanarak denge amacını gütmeye siyasetidir. Şeyban kabilesinin de yardım istenecek bir durumda olması, şehirdeki gücünün devam ettiğini ortaya çıkarır. Ayrıca isyanda Kürtlerle bazı Arap kabilelerinin ortak hareket etmeleri, hem Kürtlerin şehirdeki nüfuzlarını artırdıklarını gösterir, hem de bölgede hakimiyet kurmak için özellikle Haricilik adı altında değişik grupların ittifak yapabildiklerini beyan eder. Musul'a gönderilen Türk valilerin şehre sokulmaması ise, Abbasi yönetiminde etkinlikleri gittikçe artan Türklere karşı oluşan antipatiji göstermesi açısından dikkate değer bir gelişmedir.

Halife Muktefi döneminde başlatılan bir uygulama ile yerel güçler ön plâna çıkarılarak nüfuz bölgeleri ile anlaşma yolları aranmıştır. Bu amaçla Musul bölgesine Hamdani bir vali tayin edilerek bütün göçebeler itaat altına alınmıştır.⁽⁴⁵⁾ Yerel güçlere imtiyaz tanınmasından maksat, etnik unsurları birbirine karşı kullanarak

---

(41) Ahmet Cevdet, II, 147.

(42) Kudame, 382; İbnü'l Esir, IV, 44.

(43) Heyet, Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi, III, İstanbul 1989, 227.

(44) Honigmann, 739.

(45) Heyet, Doğuştan Günümüze., III, 293.

dengeyi sağlamaya çalışmak olmalıdır. Bu amaçla Mutezz döneminde Hamdanilerin lideri bulunduğu isyana karşı Şeybaniler kullanılırken, Muktefi devrinde de Hamdanilerden bir vali atanmıştır. Bu sonuca göre, Abbasilerin son dönemlerinde Musul'da en büyük gücün Hamdaniler olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim, Abbasiler yıkıldıktan sonra Musul'un da dahil olduğu bölgede Hamdani hakimiyeti başlayacaktır.

Kürt isyanları sırasında hilafet güçlerine yardım ederek ön plâna çıkan Hamdaniler, Abbasilerin yıkılmasından 991 yılına kadar Musul hakimi olmuşlardır.⁽⁴⁶⁾ Bu senede Ukayliler ve Kürtlerle girdikleri mücadeleyi kaybetmeleri sonucu şehirdeki egemenlikleri sona ermiştir.⁽⁴⁷⁾ Böylece Arap kabilelerinin nüfuz mücadelesini kazanan Ukayli kabilesi, Kürtlerin de desteğiyle iktidarı ele geçirmiştir. Büveyhiler tarafından da destek bulan hakimiyetleri Kufe'ye kadar uzanmıştır. 1055'den itibaren Selçuklulara tabi olan Ukayliler, 1096'ya kadar hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir.⁽⁴⁸⁾

Musul'daki Türk nüfuzu, şehre gönderilen komutanlarla birlikte başlamış ve Ukayliler döneminde yapılan iskân faaliyetiyle devam etmiştir. Doğal yapısı itibarıyla Türklerin hayat tarzlarına uygun olan bu topraklara ilk Türk göçü, 1043 yılında olmuştur. Göktaş, Mansur ve Oğuzoğlu buyruğundaki Türkmenler şehre yerleşme teşebbüsünde bulunmuşlar, ancak bu faaliyetleri Ukayliler tarafından engellenmiştir. Bu girişimden kısa bir süre sonra Hanikin'den Tigris'e, Telafer'den Mardin'e kadar bütün Musul'a yerleşmeyi başarmışlardır.⁽⁴⁹⁾ 1045 yılında ise Tuğrul Bey'in komutanları Boği, Bugi ve Anazügli büyük bir ordu ile Arap topraklarına sefere çıkmışlar, Musul civarında Ukayli emiri Khureş ile savaşa tutuşmuşlar ve Araplara mağlup olmuşlardır.⁽⁵⁰⁾ Ancak gerek bölgedeki Türk nüfusunun çoğalması, gerekse Selçuklu baskılarının şiddetini artırması, bu savaşta Türkleri mağlup eden Ukayli emirinin yeğeni Kureyş'in Tuğrul Bey adına hutbe okutarak Selçuklu tâbiyetini kabul etmesine yol açmıştır.⁽⁵¹⁾ Şehrin Büyük Selçuklu hakimiyetine girmesiyle birlikte, bu devletin karakteristik özelliklerine göre yeni bir nüfus yapılanması olmuştur. İslâm fethinden sonra bölgeye getirilen Arap kabileleri gibi, Selçuklular

(46) Will Durant, **İslâm Medeniyeti** (nşr. Orhan Bahaeddin), Baskı Yeri ve Yılı ?, 31-32.

(47) M. Sobernheim, "Hamdaniler", **I. A.**, V, İstanbul 1950, 180.

(48) **Honigmann**, 740.

(49) İsmet Parmaksızoğlu, "Musul", **Türk Ans.**, XXIV, Ankara 1976, 506.

(50) **Urfalı Mateos Vakayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136- 1162)**, (nşr. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987, 82-83.

(51) **Parmaksızoğlu** , 506.

da Oğuz boylarını Musul'a taşımışlardır. Şehrin Horasan'dan Anadolu'ya göç yolları üzerinde bulunması şehre yerleştirilmelerini kolaylaştırmıştır. Ancak ilerleyen dönemdeki bazı siyasî gelişmeler, şehirdeki diğer etnik grupların ön plâna çıkabilmek için Türk etkisini kırmaya çalışacaklarını gösterecektir.

1057 yılında Oğuzlar ile Musul'da yaşayan göçebeler arasında yaşanan problemler savaşa dönüşmüş ve Oğuzlar yenilmişlerdir. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Tekrit'ten başlamak üzere asi göçbeleri kontrolüne alarak Musul'a kadar gelmiştir. Bu esnada şehrin emiri olan Kureyş Arslan Besasiri ile ittifak yapmış ve Mısır halifesi adına hutbe okutmuştur.⁽⁵²⁾ Arslan Besasiri'nin kentten ayrılmasından sonra, Tuğrul Bey de emiri affederek görevini iade etmiştir. Oğuzlara ağırlıklarını hissettirmeye çalışan diğer etnik grupların Arslan Besasiri örneğinde görüldüğü gibi değişik güçlerle ittifak yapmaları nüfuzlarını artırma isteklerinin neticesidir.

1096 yılında, Berkıyaruk'un Musul emiri olarak atadığı Kerbuga, 9 ay süren muhasaradan sonra şehri almaya muvaffak olmuş, böylece bölgedeki fiilî Selçuklu hakimiyeti de başlamıştır. Şehrin fatihi Kerbuga, ordusunun büyük kısmını Musul'a yerleştirerek bu seneden itibaren bir Türk beldesi haline gelmesini sağlamış, bölgedeki Türk nüfus yoğunluğu gittikçe artmıştır. Kerbuga'dan sonra bölgeye atanan valilerin Sugurca, Türkmen Musa, Çokermiş Bey gibi Türk asıllılardan seçilmesi, nüfusun Türkler lehine değiştiğinin ifadesidir.⁽⁵³⁾ Şehirde Selçuklu hakimiyetinin Türkmen valiler ile uygulanmaya başlanması ve bölgedeki Türk sayısının artması, Türkmenleri demografik yapının en önemli unsuru haline getirmiştir. Abbasilerin son dönemlerinde Türk yöneticilere tepki gösteren şehir halkı, Ukayliler yönetiminde bir geçiş dönemi geçirmiş ve Kerbuga'nın fethinden sonra sayıları büyük miktara ulaşan Türklerin yönetimini kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Oğuz nüfusunun bölgedeki yükselişi ile ilgili olarak 1097 tarihli bir kayıt önem arzeder; bu yılda Artuk'un oğlu Emir Süleyman, Musul'dan ve Babil'den topladığı 30.000 kadar Türk askeriyile Frank ordusuna karşı savaşa katılmıştır.⁽⁵⁴⁾ Bu askerin yarısının Musul'dan toplandığını düşünürsek ki bu da 15.000 askere denk gelir, bölgedeki Türk sayısının ne kadar arttığını ortaya koyması açısından dikkate değerdir.

O dönemle ilgili olarak Selçuklu Devletine tâbi olmanın neticelerini değerlendirirsek, bölgenin en büyük gücü olan bir devlete bağlı olmanın adeta bir zorunluluk halini aldığı düşünülebiliriz. Bu

---

(52) Abû'l Farac, I, 309.

(53) Yınanç, 6-9.

(54) Urfalı Mateos, 192.

sebeple kentin demografik durumunu incelerken Türk nüfus aktif olmasa bile Selçuklulara tebâ olmanın mecburiyet olduğu şeklinde fikir yürütebiliriz. Ancak bu ihtimalin doğru olmadığını, bölgede müstakil bir Türk devleti kuracak Zengiler ispatlamıştır. 1127'de Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Musul'a vali olarak atanan Zengi, aynı zamanda sultanın iki oğluna atabey olarak tayin edilmiştir. Daha sonra İmad ed-Din lakabıyla anılmaya başlanan Zengi, şehirdeki hakimiyetini sağlamlaştırmış ve devletin gerileme döneminde Musul merkezli kuvvetli bir Türk devleti kurmuştur.⁽⁵⁵⁾ 1136/37'de Sultan Mesud ile atabey arasında yapılan anlaşma gereği, Musul ve Suriye'de emirü'l-mü'minin el-Muktedi Liemrillah adına hutbe okunmuştur. Böylece, müstakil olarak kurulmasına rağmen Selçuklu Devleti ile Zengi atabeyliği arasında ittifak sağlanmıştır.⁽⁵⁶⁾ Bu güç birliği ile şehirdeki Türk hakimiyetinin başka bir Türk devleti tarafından yıkılma ihtimali bertaraf edilmiştir.

1221/22'de Zengi atabeyi Nâsır ed-Din Mahmud'un ölümünden sonra Bedreddin Lu'lu, Zengilerin hakimiyetine son vererek Musul atabeyi olmuştur.⁽⁵⁷⁾ Lu'lu, daha önce de şehirde yaşadığı için kentin siyasi durumunu ve bu durumdan faydalanmasını çok iyi bilen bir siyasetçidir. Ancak bu iktidar değişikliği şehirdeki demografik yapıyı fazla etkilememiştir, nihayetinde şehrin egemenliği Türkler arasında el değiştirmiştir.

Aynı yıllarda başlayan, bütün Türk ve İslâm dünyasını etkisine alan Moğol istilası, Musul'un İlhanlıların kontrolüne geçmesine yol açmıştır. 1262 yılına kadar Moğollara tâbi olan atabeyler, bu senede Mısırlılarla birleşerek isyan etmişlerdir. Temmuz/Ağustos 1262'de güçlü bir müfreze ile şehre gelen Moğollar, melik Salih İsmail'i idam etmişler ve Musul'u doğrudan doğruya İlhanlı Devletine bağlamışlardır. İlhanlı idaresi süresince şehirdeki Hristiyanlar ve Yahudiler, yönetimle sıkı bağlar kurmuşlardır. Bu ittifak neticesinde 1267/68'de şehre vali olarak atanan Mes'ud ve ona başmuavin olarak atanan Yaşmût Hristiyanlardan seçilmiştir. Yahudiler ise Moğol hücumundan sonra da külliyetli bir şekilde yaşamaya devam etmişlerdir. Cemaatin 1247'de sinagogları vardır ve şehirdeki nüfuzlarında herhangi bir azalma görülmemiştir.⁽⁵⁸⁾ Moğol istilasının Türkleri ve diğer Müslümanları bütün olumsuzlukları ile etkisine aldığı bir dönemde İlhanlı yöneticilerin

---

(55) Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1991, 215.

(56) **Azimi Tarihi** (nşr. Ali Sevim), Ankara 1988, 60.

(57) **Merçil**, 222.

(58) Bertohl Spuler, **İran Moğolları** (nşr. C. Köprülü), Ankara 1987, 235, 268.

Hristiyanlarla ve Yahudilerle iyi ilişkiler kurması, egemenliklerini bu gruplar vasıtasıyla sağlamlaştırma düşüncesinden kaynaklanmış olabilir. Bu uygulama sonucu Musul'daki gayr-i müslimler aralarından vali ve başmuavin çıkarabilecek konuma gelmişlerdir.

Takriben 1272 yılında Musul'u gezen Markopolo, şehir halkının büyük çoğunluğunun Müslüman Arap olduğunu nakletmiştir. Ayrıca Hristiyanların yaşadığını belirten seyyah, bunların Roma Katolik kilisesine bağlı olmadıklarını, Yakubi ya da Nestoryan olarak adlandırıldıklarını belirterek, tıpkı Roma'daki gibi ruhanî liderleri bulunduğunu, hatta doğu eyaletlerine, Hindistan, Bağdat gibi bölgelere ruhanî başkanlar gönderdiklerini ifade etmiştir. Şehrin dağlık bölgelerinde Kürtlerle karşılaşan Markopolo, bunların kiminin Müslüman, kimi de Ortodoks inancına sahip olduklarını kaydetmiştir.⁽⁵⁹⁾ Markopolo'nun şehir ile ilgili notlarında Türkmenlerden bahsetmemesi, ister istemez acaba şehri gezmeden sadece başkalarından duydukları ile mi bu satırları yazdığı sorusunu aklımıza getirmektedir. Çünkü bölgede Ukayliler döneminden itibaren varlıklarını sürdüren ve Zengiler ile birlikte bağımsız bir devlet kuran Oğuz boyları mevcuttur.

1365 yılına kadar devam eden İlhanlı hakimiyeti, bu senede Karakoyunlu Devletinin kurucusu Celâyirliilerden Sultan Üveys'in şehri almasıyla son bulmuştur. Daha sonra da Karakoyunlu Devletinin en nüfuzlu kolu olan Bahadırılı kolu reisi Bayram Hocaoğlu şehri zaptetmiştir. Celâyirliilere bağlı olmak üzere yöneticilik yapan Bayram Hocaoğlu ve müteakiben Kara Mehmed, Memlûk sultanı Berkûk adına hutbe okutarak Timur'a karşı Memlûklara yaklaşmışlardır. 1390'da Kara Mehmed'in ölümünden sonra yerine geçen Kara Yusuf Bey'in hakimiyeti uzun sürmemiş, 1400'de Timur bölgeyi ele geçirecek Hüseyin Bey adında bir naib bırakmıştır.⁽⁶⁰⁾ İlhanlılar döneminde şehirdeki Türkler ön plâna çıkarılmasalar bile, Karakoyunlu hakimiyetiyle ve özellikle Bahadırılı kolunun şehri ele geçirmesiye yine yönetici unsur olmuşlardır. Timur'a karşı Memlûklarla ittifak kurmaları, Karakoyunlu egemenliğini sona erdirmiştir. Ancak şehirdeki Türk kimliği o kadar belirgin hale gelmiştir ki, Timur bölgenin yönetimini yine bir Türk gücüne, Akkoyunlulara tevdi etmiştir. Timur'la birlikte Anadolu ve Suriye seferine iştirak eden Akkoyunlu Devleti kurucusu Kara Yülük Osman, 1409'da Musul'a hakim olmuştur.⁽⁶¹⁾

---

(59) **Markopolo Seyahatnamesi** (nşr.F. Dokuman), I, Baskı Yeri ve Yılı ?, 24.

(60) Faruk Sümer, **Karakoyunlular**, I, Ankara 1984, 40-41.

(61) **Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri**, Ankara 1993, 24.

Musul'daki Akkoyunlu hakimiyetine İsmail Safevi tarafından son verilmiştir. Ancak bu iktidar değişikliğini bile Türkler gerçekleştirmişler; içlerinde Musullulu oymağının da bulunduğu Türkmenler Şaha yardım ederek Musul'u ele geçirmesini sağlamışlardır. İsmail Safevi de bu desteği karşılıksız bırakmamış ve bütün el-Cezire eyaletinin yönetimini Avşar boyundan Ahmet Bey'in idaresine vermiştir.⁽⁶²⁾ Bu olaydan anlaşılıyor ki, hakim devlet bir kenara, bu dönemde de Musul'daki nüfusun en aktif zümresi Türkmenlerdir.

1497 yılında Kürtlerle Türkmenler arasında çıkan problemlerde 10.000'e yakın insan ölmüştür. Daha sonra 30.000 kadar Kürt toplanarak Habur civarında Türkmenlerle karşılaşmışlar ve mağlup olmuşlardır. İki defa da Musul civarında harb edilmiş ve netice değişmemiştir.⁽⁶³⁾ İki topluluğun mücadelesinde 10.000'e yakın insan ölmesi, buna rağmen Kürtlerin 30.000 kadar asker çıkarabilmeleri ve Türkmenlerin bu gücü mağlup edebilmeleri, her iki grubun da bölgede büyük bir nüfus potansiyeline ulaştığını gösterir.

Safevilerin bölgedeki hakimiyeti, 1524 Çaldıran Savaşından sonra Osmanlılara geçmiştir. Özellikle 1516 Koçhisar Savaşından sonra el-Cezire bölgesiyle birlikte Musul da tam anlamıyla Osmanlı yönetimine katılmıştır.⁽⁶⁴⁾ Bölgede Osmanlı hakimiyetinin kurulması savaş yoluyla değil, Kürt ve Türkmen beylerinin kendi istekleri ile biat etmeleri sonucu olmuştur. Osmanlı Devletinin Sünni akımın temsilcisi olması ve bölgedeki Şii tehlikesi, Sünni akideye sahip Kürt ve Türkmen gruplarını Osmanlı İdaresini kabul etme noktasında birleştirmiştir.

1573 yılında bölgeyi gezen seyyah Leonhart Rauwolff, Tekrit'ten Musul'a kadar en büyük grup olarak Nasturilerin yaşadığından bahsetmektedir.⁽⁶⁵⁾ Şehrin tarihî gelişimini ve nüfus değişmelerini dikkate aldığımızda, bu ifadenin oldukça abartılı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Rauwolff'un VII. asırdan beri devam eden İslâm dönemini ve 1096'dan itibaren devam eden Türk hakimiyetini, bu süre zarfında bölgeye yerleşen Müslüman ve Türk nüfusu görmezlikten gelmesi şaşırıktır ve ilmî gerçeklikle bağdaşmaz.

1586 yılında Musul'da bulunan Kürtlerin bir kısmı Suriye ve Mısır'a göç etmişlerdir. Şehirdeki Kürtlerin peygamber saydıkları Şeyh Adıyy'ın oğulları arasında problem çıkmış ve kardeşlerden biri, 400

---

(62) Arşiv Belgeleri, 24.

(63) Abu'l Farac, II, 440.

(64) Parmaksızoğlu, 506.

(65) Stephane Yerasimos, Les Voyageurs Dans L'Emprime Ottoman, Ankara 1991, 167.

kişiden oluşan ailesini alarak Suriye'ye kaçmıştır. Ertesi yıl ise diğer kardeş taifesiyle birlikte Mısır'a göçmüştür.⁽⁶⁶⁾ Olayın enteresan yanı, Türkler'in İslâm'a girmesinde önemli bir yeri olan Adiyy b. Müsavir'e Musul'daki Kürtlerin peygamberlik atfetmeleridir. Kürtlerin şehre Türk göçleriyle gelebilecekleri iddiamıza, Adiyy b. Müsavir ile aralarındaki dinî bağı delillerimizden biri olarak gösterebiliriz.

Abu'l Farac'ın 1601 tarihli naklettiği bir olaya göre, sayıları onbinleri bulan Kürtler, Moğolların terketmesi üzerine Musul ve Erbil'e gelmişlerdir.⁽⁶⁷⁾ 17. yüzyılın başına kadar bölgede Moğol varlığının bulunduğunu düşünmek pek mantıklı değildir, hele hele onbinlerce Kürdün çekineceği sayıda Moğol'un bulunması imkânsızdır. 1409'da Akkoyunlularla birlikte Türklerin yeniden hâkim olduğu bir şehirde çok miktarda Moğol olması mümkün değildir.

1623 yılında Şah Abbas'ın başlattığı harekâtla Bağdat ve Kerkük'ten gelinerek Musul alınmış, İmanlu Avşarından Kasım Sultan vali olarak atanmıştır. IV. Murad'ın Bağdat seferi sonunda şehir tekrar Osmanlı egemenliğine girmiş ve 1639 Kasr-ı Şirin antlaşması ile bugünkü sınır çizilmiştir.⁽⁶⁸⁾ Tekrar Osmanlı hakimiyetine giren şehire, 1726/27 yılından itibaren eşraftan Abdülcelil ailesine mensup kişiler vali olarak atanmışlardır. 1834 yılına kadar devam eden bu uygulama, aynı yılda İnce Bayraktarzâde Mehmet Ali Paşa'nın vali olarak atanmasıyla son bulmuştur.⁽⁶⁹⁾ Bu zaman zarfında 1743 yılında Musul'u kuşatan Nadir Şah'ın şehri ele geçirme plânı, Abdülcelil ailesine mensup vali Hüseyin Paşa tarafından engellenmiştir.⁽⁷⁰⁾ 18. yüzyıl boyunca valiliğin Abdülcelil ailesine verilmesi, bu ailenin adı geçen yüzyılda Musul'un en nüfuzlu kesimi olduğunu ve Osmanlı yönetiminin güvenini kazandıklarını gösterir.

Bu dönemde şehirdeki Osmanlı-Pers ilişkilerini çalışan Robert W. Olson, 1743 yılında Musul'un nüfusunu 75.000 ya da en fazla 100.000 olarak, şehirden çıkabilecek savaşçı sayısını da muhtemelen 35.000 kişi olarak vermiştir. Hristiyan nüfus yaklaşık olarak 6.000 kişi iken, Yahudiler de 450 kişidir.⁽⁷¹⁾

---

(66) Abu'l Farac, II, 595, 598.

(67) Abu'l Farac, II, 631.

(68) Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, 192; *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri*, 26-27.

(69) *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri*, 27-29.

(70) Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat* (nşr. Neşet Çağatay), III-IV, Ankara 1992, 51.

(71) Robert W. Olson, *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1743*, Indiana 1975, 170.

Ubcini'nin 1844 tarihinde Musul'da 65.000 kişi yaşadığı şeklinde naklettiği bilgiyi değerlendiren Cem Behar, bu rakama kent merkezinin yanında merkeze bağlı kazaların nüfusunun da dahil olma ihtimalinin çok yüksek olduğunu belirtmiştir.⁽⁷²⁾ O halde Olson'un kaydettiği tahminî nüfusta da gözle görülür bir fark vardır. Nitekim bu iki rivayetle 1881/82-93 nüfus sayımının sonuçlarını karşılaştırdığımızda bu çelişki ortaya çıkmaktadır.

1877/78 nüfus sayımına göre, Duhok, Zaho, Akra ve İmadiye kazaları da dahil olmak üzere Musul sancağının nüfusu 145291 kişidir.⁽⁷³⁾ 1881/82-1893 sayımında vilayet genelinin nüfusu 176.111 sayısına ulaşmıştır. Şehir merkezinde ise 27881 Müslüman, 1 Rum, 45 Ermeni, 2809 Katolik, 692 Yahudi ve 74 Protestan olmak üzere toplam 31.502 kişi mevcuttur.⁽⁷⁴⁾

Ali Cevad, 1314 (1898-99) tarihinde yayınlanan Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı adlı eserinde, Musul'un vilayetinin nüfusunun 300.280 vermiş ve vilayette yaşayanları üç dinî grupta başlıklandırarak incelemiştir. Bu nüfusun dağılımına baktığımızda, Süryaniler 80.000, Arablar 93.000, Kürtler 46.180, Türkmenler 16.000, Şayak 12.200, Hemvendler 1.000 olmak üzere Müslüman nüfus, Keldanî 18.000, Süryanî 7.000, Ya'kubî 5.000 olarak Hristiyan nüfus mevcuttur. Diğer dinî gruplardan olmak üzere 6.000 Yahudi, 14.900 Yezidî, 1.000 kişi de muhtelif dinlere mensup insan vardır. Vilayet genelini bu şekilde sınıflandıran yazar, Musul kazasında da 97.500 nüfus olduğunu belirtmiştir.⁽⁷⁵⁾

Şehrin nüfus durumunu yukarıda belirtildiği şekilde tasniflendiren Ali Cevad, bu topluluklar hakkında izahatte de bulunmuştur. Bu bilgilere göre Süryani Arapların büyük kısmı, Selekilerin idaresi döneminde hicret eden Süryanilerin neslindedir. İslâm fethi ile bölgeye gelen Arapların bir kısmı da bu zümreye dahil olmuşlardır. Bunlar genelde arazi sahibi olup ziraat ve ticaretle uğraşırlardı. Arap kabileleri ise soyu Hz. Süleyman'a kadar dayanmakta ve bunlar hayatlarını bedevî olarak sürdürmekteydiler. Başlıcaları Tay ve Şemar aşiretleridir. Tay kabilesi Yemen asıllı olup Dicle'nin aşağı taraflarından Bağdat'a kadar uzanırlar. Şemar kabilesi ise Necd kökenli olup Kerkük'den Zur'a kadar olan arazide dolaşırlardı

---

(72) Cem Behar, **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, Ankara 1996, 27.

(73) Kemal H. Karpat, **Ottoman Population 1830-1914**, Madison 1985, 121.

(74) **Musul-Kerkük ile ilgili Arşiv Belgeleri**, 12.

(75) Ali Cevad, **Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı, II**, İstanbul 1314, 788-797.

ve 80 senelik bir süredir Musul civarına gelmişlerdi. Kürtlerin ise bir kısmı haymaneyşin olmakla birlikte büyük bölümü ziraatle uğraşırlardı. Türkmenler Dicle'nin doğusunda yerleşmiş olup ziraatle geçinirlerdi; Türkistan asıllı olan bu grup Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Anadolu'ya ve Mezopotamya'ya göç etmişlerdir. Hemvend taifesi ise güney İran'dan gelme Kürt kavmine mensup insanlardan oluşmaktaydı.⁽⁷⁶⁾

1316 (1900-1)'da yayınlanan Şemseddin Sami'nin Kâmusu'l Âlâm adlı eserinde de şehirde yaşayan topluluklar hakkında mühim bilgiler yer almaktadır. Bu yazara göre Yezidilerin ekserisi Kürt'tür, genelde Müslüman isimleri alırlar ve Kürtçe konuşurlar; Yahudilerle Hristiyanlar ise Arapça konuşurlar. Musul'un yerli halkı Araplarla karışmıştır ve Arapça konuşmaktadırlar. Kürtlerin bazıları şehirli yaşasalar bile yaylak-kışlak olayını yapmaktadırlar. Yezidilerin ve diğer mezheplerin isimleri Müslim olup cinsiyeti Kürttür. Hristiyanlar eski Asuriler ve Keldaniler soyundandır.⁽⁷⁷⁾

Ali Cevad'ın verdiği bilgilerde, Vital Cuinet'in 1891'de yayınlanan *La Turquie D'Asie* eserinden etkilendiği çok açıktır. Rakamlarda Cuinet biraz daha ayrıntıya girmiştir, vilayetin nüfusunu 300.280 kişi verirken, Ali Cevad'dan farklı olarak sancak nüfusunu 159.680, şehir merkezinin nüfusunu 61.000 olarak ifade etmiştir.⁽⁷⁸⁾ Vilayet nüfusunun etnik dağılımı ile ilgili bilgilerde ise Ali Cevad Cuinet'ten nakil yapmıştır. Suriyeli Arapların bölgenin yerlisi olduğunu belirten Cuinet, ayrıca tarımla uğraştıklarını ifade etmiştir. Müslüman olan bu kabilelerin en önemlileri, Aghidatlar, Djeburlar, Ebu Badranlar ve Hadidinler'dir. Göçebe Arapların ise, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'e kadar kökenleri uzanır ve en önemlisi Tay kabilesidir. Bu kabile 80 senedir Musul bölgesinde yaşamaktadır. Bunlar arasında Şabaklar, Hz. Ali'ye taraftar olan Müslümanlardır. Kürtler ise, Suriye Arapları gibi bölgenin yerlisidirler, çok miktarı göçebedir. Töreleri Türkmenlerin törelerine benzer. Dilleri karışmalar sonucu bozulmuştur.⁽⁷⁹⁾

1892-3 yılında yayınlanan salnameye göre Musul halkı üç kısma ayrılır : Birinci grup, şehir, kaza ve köylerde yaşayan halktır ki medenî olarak vasıflandırılırlar. Bunların çok azı okuma-yazma bilir. İkinci kısım ise aşiret ve kabileler şeklinde yaşayan Kürtler ve bazı Arap kabileleridir ki genellikle Akra ve Zaho cihetlerinde bulunurlar. Üçüncü grup Hemvend olarak adlandırılır ki bunlar sırf bedevî olan aşiretlerdir. Bu senede tahrir tam olarak yapılmadığından, özellikle ikinci ve üçüncü

(76) Ali Cevad, II, 788-798.

(77) Şemseddin Sami, Kâmusu'l Âlâm, VI, İstanbul 1316, 4483-4484.

(78) Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, II, Paris 1891, 764, 816, 820.

(79) Cuinet, II, 765-768.

kısım ahalinin nüfusu belli değildir ve salnamede nüfus miktarı hakkında bilgi mevcut değildir.⁽⁸⁰⁾

1895 tarihinde yapılan nüfus sayımında sancağın genelinde 63962 İslâm, 1322 Keldani, 1159 Süryani, 4482 Katolik, 83 Ermeni, 135 Protestan, 13 Rum, 2388 Yahudi ve 5358 Yezidi mevcutken, 1897 sayımında vilayet genelinde, 179831 erkek 6987 kadın olmak üzere Müslüman, 13 erkek Rum, 74 erkek Ermeni, 4355 erkek, 1 kadın Katolik, 3479 erkek 3355 kadın Protestan, 1158 erkek 1192 kadın Marunî vardır.⁽⁸¹⁾

Eski Kerkük Kaymakamı İsmail Bey'in 17 Ekim 1318 (1902) tarihinde Yüksek Sadaret Makamına gönderdiği yazıdan anlaşıldığına göre, Musul'dan başta İran'a olmak üzere çevre ülkelere göç başlamıştır. Göçü iki temel sebebe bağlayan Kaymakam, Musul'un kuzeyindeki Kürtlerle güneyindeki Arapların zulümlerini birinci sebep olarak göstermiştir. İkinci sebep ise aşiretlerin ve kabilelerin Müslüman olmakla birlikte cinayet işlemleri, yağma yapmaları ve memurların bunları önlemede yetersiz kalmalarıdır. İsmail Bey, yapılan tahkikat neticesinde gerek İran'a gerekse diğer yerlere göç eden vilayet halkının 2.000 hane olup bu sayının günden güne arttığını da ilave etmiştir.⁽⁸²⁾ Musul valisi ise 13 Şubat 1319 (1903) tarihinde Sadarete yazdığı yazıda, kaymakamın tespitlerini inkârla sadece bazı suçluların yakınlık sebebiyle İran'a kaçtıklarını belirtmiştir. Hatta Cafer ve Talabani gibi binlerce hane ve nüfustan oluşan halkın vaktiyle İran uyuğundayken Osmanlı Devletine sığınarak bölgeye yerleştiklerini iddia etmiştir.⁽⁸³⁾

1904 tarihli salnameye göre, vilayet genelinde müslim ve gayr-i müslim 193848 kişi yaşamaktadır. Bu kişilerin 182967'si Müslüman, 10881 kişisi gayr-i müslimdir. Genel nüfus ise -sayımda sadece erkekler sayıldığı için- bu rakamın iki katıdır. Musul şehrinde ise müslim ve gayr-i müslim 68883 kişi yaşar ki bu nüfus şehrin yerlisine mahsus olup dışarıdan şehre gelenlerle şehrin nüfusu iki misline çıkmaktadır. Ahalinin büyük kısmı Arapça konuşurken küçük bir kısmı Osmanlıca konuşmaktadır. Şehrin haricindeki halkın konuştuğu dil ise genellikle Türkçe ve Kürtçe'dir.⁽⁸⁴⁾

---

(80) **Musul Vilayeti Salnâmesi 1308**, A.Ü. İlahiyat Fak. Kütüphanesi, Yer No : 30256, 100-101.

(81) **Arşiv Belgeleri**, 4.

(82) Müeyyet Emzen, "Musul Vilayetinde Türk Aşiretlerinin Durumu ve İki Belge", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 6, Ağustos 1985, 42-43.

(83) **Emzen**, 44.

(84) **Musul Vilayeti Salnamesi 1320**, A.Ü. İlahiyat Fak. Kütüphanesi, Yer No : 30263, 130.

1906/7 nüfus sayımına göre, Musul'un merkezinde, 43775 Müslüman, 1 Grek, 45 Ermeni, 3882 Katolik, 74 Protestan, 719 Keldanî, 1024 Yakubî, 2830 Yezidi ve 2071 Yahudi olmak üzere toplam 54421 kişi vardır.⁽⁸⁵⁾

İbrahim Hilmi ise, 1907-8'de yayınlanan eserinde Musul'un nüfusunu 65.000 olarak vermektedir.⁽⁸⁶⁾ Ancak nüfus sayımı daha sağlıklı olarak kabul edilmekle birlikte, yazarın Musul'a dahil kazaların nüfusunu da dahil etme ihtimali vardır.

E.B.Soane, 1912'de yayınlanan eserinde Musul'da Kürtler, Türkler ve Araplar'ın bulunduğunu belirtirken, şehir halkının genellikle Hristiyan olduğunu nakletmiştir.⁽⁸⁷⁾ Gerek Osmanlı kayıtlarını, gerekse coğrafya kitaplarındaki bilgileri ve seyyahların tespitlerini dikkate aldığımızda, Hristiyan nüfusun abartıldığını söyleyebiliriz. Nitekim bu tür bir yaklaşım, Lozan görüşmeleri esnasında İngiliz istatistiklerinde de görülecektir.

İngiliz Dışişleri Bakanlığının raporuna göre 1919'da eyaletin nüfusu 703.000 kişidir.⁽⁸⁸⁾ Aynı senedeki şehrin nüfusunu dinî gruplara ayırarak veren Wilson, 244.713 Sünni, 17.180 Şii Müslüman, 7635 Yahudi, 50.670 Hristiyan ve 30.180 diğer dinlerden olmak üzere toplam 350.378 kişi olduğunu belirtmiştir.⁽⁸⁹⁾

Musul'un zengin ekonomik potansiyeli, özellikle Osmanlı Devletinin gerileme döneminden itibaren büyük güçlerin ilgisini çekmiş ve bu isteklerini Lozan antlaşması görüşmelerinde açıkça ortaya koymuşlardır. Almanlar Berlin-Bağdat demiryolu ile bölgeye eğilmişler, İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise 1907'de hazırladığı raporla bölgenin etkin sulama kanallarıyla dünyanın en önemli tahıl ambarlarından biri olabileceğini ve yörede bulunan petrolün işlendiği taktirde çok kârlı bir yatırım olabileceğini belirterek devletlerinin dikkatini çekmeye çalışmışlardır.⁽⁹⁰⁾

Bu emeller Lozan görüşmeleri esnasında İngiliz heyetinin meseleye subjektif bir şekilde yaklaşmasına sebep olmuştur. Müzakereler esnasında Türk ve İngiliz heyetlerinin masaya getirdiği

---

(85) Musul-Kerkük ile ilgili Arşiv Belgeleri, 14.

(86) İbrahim Hilmi, *Memâlik-i Osmaniye*, İstanbul 1323, 221.

(87) E.B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, London 1926, 92-93.

(88) *Cemiyet-i Akvâm'ın Musul Raporu*, T.B.M.M. Basımevi, 1925, 80.

(89) Arnold T. Wilson, *Loyalties Mesopotamia 1914-1917*, London 1930, 236.

(90) Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İstanbul 1995, 40.

istatistikler arasında bu kadar fark olması bu anlayışın neticesidir.* İsmet İnönü konferansta yaptığı konuşmada, çelişkilerle dolu İngiliz iddialarını cevaplandırırken, Musul merkez sancağında 137.000 Türk ve Kürt'e karşılık yalnız 28.000 Arap olduğunu, keza aynı şekilde vilâyet genelinde 410.790 Türkle Kürde karşılık 31.000 Müslüman olmayan bulunduğunu, demek ki vilâyet nüfusunun beşte dördünden çoğunun Türklerle Kürtlerden, beşte birinin Araplar ve gayr-ı Müslimlerden oluştuğunu belirtmiştir.(91) İnönü'nün görüşmeler sürerken Heyet-i Vekile Reasetine çektiği bir telgraf, Musul meselesine İngiliz yaklaşımını Ankara'ya bildirmektedir : **"Bizim için Musul bir vatan meselesi, kendileri için petrol meselesidir. Petrol hususunda kendilerini tatmin edecek surette beraber çalışmaya âmâde olduğumuzu söyledim. Lord Curzon Musul şehrini vermeyeceklerini söyledi..."**(92)

Lozan Konferansı görüşmelerinde Musul meselesinin halledilememesi, Milletler Cemiyetinin konu ile ilgili olarak hazırlayacağı rapora bağlı olarak konunun halli ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. 20 Eylül 1924'te toplanan komisyon, Musul konusunda Türk, İngiliz ve Irak taraflarının istatistiklerini dikkate alarak bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır. Komisyonun umumî neticesi, coğrafi, tarihî, iktisadî, hukukî, siyasi şartlar göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır.(93)

Komisyon raporunda Musul'un şehir ve eyalet olarak nüfusuyla ilgili Türk, İngiliz ve Irak hükümetlerinin verdikleri rakamlar değerlendirmeye alınmıştır (Bkz. Tablo 1 ve Tablo 2).

---

* Lozan'da verilen Türk ve İngiliz istatistikleri, Cemiyet-i Akvâm'ın raporuna yansıyan rakamlarla hemen hemen aynıdır, yalnızca İngiliz hükümetinin verdiği Kürt rakamı 424.720 değil 452.720'dir. Bkz. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler** (nşr. Seha L. Meray), I, Kitap I, İstanbul 1993, 344-345.

(91) **Lozan Barış Konferansı**,..., 344.

(92) Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları**, I, Ankara 1990, 338-339.

(93) **Cemiyet-i Akvâmın Musul Raporu**, 241-248.

Tablo1:Cemiyet-i Akvâm'ın Raporuna Göre Musul Vilayetinin Nüfus Durumu⁽⁹⁴⁾

Topluluk Adı	TürkNüfus İstatistikleri	İngilizSubaylarının 1921 Tahmini	Irak Hükümetinin 1921-24 Sayımı
Kürtler	263.830	424.720	494.007
Araplar	43.210	185.763	166.941
Türkler	146.960	65.895	38.652
Hristiyan /Yahudi	31.000	62.255-16.865	61.366-11.897
Yezidiler	18.000	30.000	26.257
Top.Yer.Halk	503.000	-	-
Göçebeler	170.000	-	-
Toplam	673.000	785.498	799.120

Tablo 2: Cemiyet-i Akvâm'ın Raporuna Göre Musul Livasının Nüfusu⁽⁹⁵⁾

Topluluk Adı	Türk Nüfus İstatistikleri	İngilizSubaylarının 1921 Tahmini	Irak Hükümetinin 1921-24 Sayımı
Kürtler	104.000	149.820	87.900
Araplar	28.000	170.663	119.537
Türkler	35.000	14.895	9.757
Hristiyan/Yahudi	31.000	57.425-9665	54.934-3759
Yezidiler	18.000	30.000	20.257
Top.Yer.Halk	216.000	-	-
Göçebeler	-	-	-
Toplam	-	432.468	296.144

Komisyonun mutabık kaldığı sonuca göre, şehir dahilinde 74.000 olmak üzere 119.500 Arab, 88.000 Kürt, 19.250'si şehirde olmak üzere 55.000 Hristiyan, 9.750 Türk, 26.200 Yezidi, 4.000'i şehir içinde 7.550 Yahudi olmak üzere Musul'da 306.000 kişi mevcuttur ki bunların 96.250 kişisi şehirde meskûn durumdadır.⁽⁹⁶⁾

Şehirdeki topluluklarla ilgili verilen rakamlarda bu kadar fark olması, Musul meselesinin ilmî bir seviyede değil siyasi ve hukukî zeminde tartışılmasından kaynaklanmaktadır. Bölgenin Türk egemenliğinden çıkması için ustaca hazırlanmış İngiliz plânı gereği rakamlarla oynanılmış ve uluslararası kamuoyuna da böylece kabul

(94) Cemiyet-i Akvâmın Musul Raporu, 78; Öke, 267 (Öke'nin verdiği rakamlarda bazı kısımlarda farklılıklar vardır.), Irak hükümetinin rakamları için, Arnold T. Wilson, *Mesopotamia 1917-1920*, London 1931, 18.

(95) Cemiyet-i Akvâm'ın Musul Raporu, 79; Öke, 267.

(96) Cemiyet-i Akvâmın Musul Raporu, 213-214. Ancak verilen kararları topladığımızda şehirde meskûn 97.250 kişi gözükmektedir.

ettirilmiştir. Şehirde mevcut bulunan Türk unsuru dışındaki bütün topluluklar sayıca üstün gösterilmiştir. Oysa ki sadece Kürtlerden örnek vermek gerekirse, komisyon raporunda Irak Hükümeti tarafından 87.900 olarak lanse edilen nüfusları, aynı kaynak tarafından 1947 yılında yapılan istatistiklerde 10.165 olarak geçmektedir ki bu da 203.300 olan şehir nüfusunun %5'ine tekabül etmektedir.⁽⁹⁷⁾

Lozan görüşmeleri sırasında Türk hükümeti, Kürtlerle Türklerin Türkiye sınırları içine alınmak istedikleri tezini savunmuşlardır. Ancak komisyon bu görüşe itiraz etmiş ve araştırma yaparak halkın eğilimini belirlemeye çalışmıştır. Bu araştırma sonucu hayret verici gelişmeler olmuş, Cemiyet-i Akvam'ın hazırladığı rapora yansıdığı şekilde şehirde meskûn Arapların büyük kısmı Türkiye'ye ilhak olma arzusu sergilemişlerdir.⁽⁹⁸⁾ Eşraf ve ayan olmasa bile Kürt halkının çoğunluğu da Türkiye yanlısı görüş bildirmişlerdir. Irak'a evet diyenler ise yalnızca Hristiyanlar ve Yezidilerdir.⁽⁹⁹⁾ Hal böyleyken Irak hükümetinin raporlarını değerlendirmeye alan komisyon, gerçeği yansıtmayan bu rakamları uluslararası camiaya da kabul ettirmiş, Türkiye'nin sonuca itirazı Lahey Adalet divanında kabul edilmeyince de Musul, Türk hakimiyetinden ve Anadolu'nun uzantısı olan doğal hinterlandından ayrılmıştır.

Atatürk, 1 Ağustos 1341(1925) tarihinde yazdığı bir mektupta, Musul'un Türk idaresinde kalması için çalışan Cebbâri aşireti reisine şehrin siyasî geleceği konusundaki düşünceleri mânidardır : **"Türkiye Hükümeti'nin şefekatını ve Musul'un hükümetimize âdiyyeti hasebiyle âtî-i karîbden asla kat-ı ümmîd etmeyerek zulümlere karşı yüksek bir cidâl ile münevver bir istikbâl te'min olunması din kardeşlerimizin huzur ve saâdeti için kıymetdârdır. Halâs günleri karîbdir. Şems-i istihlâsın tulûuna sabûrâne müterakkib bulunulmasını hatırlatır, Cenâb-ı Vâcib-ül-vücut'dan cümleye muvaffakiyetler dilerim."**⁽¹⁰⁰⁾ Atatürk'ün mektubunda temas ettiği Musul'un kurtuluş günlerinin doğacağı temennisi bugün bile maalesef gerçekleşmemiştir.

18. yüzyıldan itibaren şehrin demografik ile ilgili istatistikleri incelediğimizde ortaya çıkan nüfus hareketliliklerini tablo 3'de inceleyebiliriz :

---

(97) C.J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, London 1957, 438.

(98) *Cemiyet-i Akvâmın Musul Raporu*, 214.

(99) *Öke*, 273.

(100) Fethi Tevetoğlu, "Atatürk'ün Musul, Kerkük, Süleymaniye ve Kerkük'le İlgili Bir Mektubu", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 10, Kasım 1972, 7.

Tablo 3: Musul'un 1743-1924 arasındaki nüfus seyri.

Yıllar	Nüfus	Açıklama
1743	75-100.000	Robert W. Olson'a göre şehir nüfusu.
1844	65.000	Ubicini'ye göre şehir nüfusu.
1877/78	145.291	Nüfus sayımına göre sancak geneli.
1881-1893	31502	Nüfus sayımına göre şehir nüfusu.
1881-1893	176.111	Nüfus sayımına göre sancak geneli.
1891	61.000	Cuinet'e göre, vilayette ise 300.280.
1895	78.902	Nüfus sayımına göre sancak geneli.
1897	200.445	Nüfus sayımına göre vilayet geneli.
1898/9	97.500	Ali Cevad'a göre, vilayette ise 300.280.
1904	193.848	Nüfus sayımına göre vilayet geneli.
1906/7	54.421	Nüfus sayımına göre şehir nüfusu.
1907/8	65.000	İbrahim Hilmi'ye göre şehir nüfusu.
1919	350.378	Wilson'a göre şehir nüfusu.
1919	703.385	İngiliz Dışişlerine göre vilayet geneli.
1921	432.468	İngiliz istatistiklerine göre şehir nüfusu.
1921	785.498	İngiliz istatistiklerine göre vilayet geneli.
1921	781.700	İngiliz İstatistiklerine göre vilayet geneli.
1924	216.000	Türk istatistiklerine göre şehir nüfusu.
1924	673.000	Türk istatistiklerine göre vilayet geneli.
1924	801.000	Irak Hükümetinin sayımı vilayet geneli.
1924	295.964	Irak Hükümetinin sayımı şehir nüfusu.

SONUÇ

Musul şehrinin kurulduğu saha, stratejik bakımdan doğu ile batıyı bağlayan yollarda bulunduğu üzere büyük bir öneme sahiptir. Bölgenin iskâna açılması Asur dönemiyle birlikte olmuş ve kurulan Ninova şehri, bu devletin başkenti haline getirilmiştir. Musul'un demografik yapısının temeli de, Ninova döneminden artakalan topluluklarla atılmıştır; yörenin ilk sosyal grubunu oluşturan Asur kitlesi, Samiler ve Ninova halkına peygamber olarak gönderilen Yunus (a.s.)'ın tebliğiyle oluşan Yahudiler şehrin ilk dönem nüfusunu oluştururlar.

Ninova'nın M.Ö. 612'de yıkılmasından Persler dönemine kadar olan sürede bölgede şehirleşme faaliyeti yapılmamıştır. Pers hükümdarı Ravend b. Beyurasif el-Ezdehhak'la birlikte, Dicle nehrinin batısında

Ninova'yı da içine alacak şekilde kentleşme başlatılarak o dönemdeki ismiyle Neverdeşir şehri kurulmuştur. Bu devirdeki iskân çalışmaları sonucu Fars asıllı kitleler bölgeye yerleştirilmeye başlanmıştır.

Cercis (a.s.) ile cemaat oluşturan Hristiyanlar, Makedonyalı İskender'in egemenliği döneminde nüfus olarak artmaya başlamışlar, hatta II. asrın başlarından itibaren şehirdeki en büyük grup olmuşlardır. Persler döneminde hakim unsur olan Farsların etkisi Hristiyan nüfusun çoğalmasıyla kırılmıştır. Etnik tabakalaşmanın bu yönde değişmesinde Monofizit mezhebi mensuplarının ve Hristiyan Arap kabilelerinin bölgeye göç etmesinin büyük rolü vardır.

Müslüman Araplar şehri fethetmeye geldiklerinde, yukarıda adı geçen toplulukları üç grupta tasnif etmişler, Hristiyan ve Yahudileri isim olarak zikrettikten sonra, Asur kalıntılarından, Samilerden ve Farslardan oluşan grubu ehl-i Ninova olarak adlandırmışlardır. Bunlara ilave olarak beş yerleşim yeri bulunan Kürtlerden bahsedilmiştir ki bu kitlenin Türk akınları sırasında bölgede kalmış olma ihtimali çok yüksektir.

Müslümanlar şehre hakim olana kadar gerek sosyal, gerekse siyasî olarak kentin hakimi konumunda Hristiyanlar göze çarpmaktadır. Etnik tabakalaşmada baskın olan unsur içinde bulunduğu sosyal grubu temsil ettiğinden, Musul bir Hristiyan şehri hüviyetine bürünmüştür. Özellikle Hristiyan olan Eyad, Mudar, Rebia ve Tağlibi gibi Arap kabileleri göze çarparlar.

İslâm dönemiyle birlikte, şehirde büyük bir nüfus dalgalanması gerçekleşmiştir. Şehri fetheden ordu ile birlikte gelen Ezd, Temim, Hemedan, Rebia, Tağlibi, Şehvan gibi Arap kabileleri özellikle ikinci vali Harsame b. Arfece el-Bariki tarafından başlatılan imar faaliyetleri sonucu şehre iskân ettirilmişlerdir. Müslüman kimliğinin ön plâna çıkması, şehirde herhangi bir siyasî karışıklık çıkmaması şeklinde kendini belli etmiştir.

Hicretin 41. yılında Kufe'de başlayan ve Musul'a da sıçrayan Harici ayaklanması, o dönemden sonra çıkacak bütün Harici isyanlarında Musul'u ve Şeyban-Bekr kabilelerini ön plâna çıkarmıştır. Özellikle Yezid b. Muaviye döneminden sonra ise, Kays kabilesinin şehirdeki en kuvvetli aşiret olduğu görülmektedir.

Abbasi halifesi Vasık döneminde çıkan Kürt isyanı, bu kitlenin ayaklanma çıkarabilecek potansiyele ulaştığını gösterdiği gibi, karışıklıkları bastırmak için gönderilen Vasıf et-Türkî'nin de şehirdeki Türk nüfuzunu bastırması açısından önemlidir.

Halife Mutezz döneminde çıkan Kürt ve Bedevi ayaklanmasında halifenin Şeybanilerden yardım istemesi, bu kabilenini şehirdeki en büyük grup olduğunu çağırıştırır. Ancak ilerleyen dönemde Hamdanilerin yönetici unsur haline getirilmeleri, Kays ve Şeyban kabilelerinin kudretli imajına Abbasilerin son döneminde bu kabilenin

sahip olduğunu belirtir. Hatta Hamdaniler, Abbasi Devletinin yıkılmasından sonra bölgede müstakil olarak devlet kurmuşlar, ancak bu iktidarlarını bölgedeki gücü bilinen bir diğer Arap kabilesine, Ukaylilere devretmişlerdir.

Ukayliler dönemi, Musul'da Türkmen nüfusunun artmaya başladığı bir dönem olmuştur. Şehir Türklerin göç yolları üzerinde bulunması ve Selçuklu Devletinin iskân politikası, Oğuz boylarının şehre yerleştirilmelerine zemin hazırlamıştır. Bu yerleşimcilerin nüfuzunun artması, 1096 yılındaki fiili Selçuklu yönetimini başlatacaktır. Zengilerin kurdukları müstakil devlet ise, Musul'un tamamen bir Türk şehri haline geldiğini göstermektedir.

Moğol istilası, şehirdeki gayr-ı Müslimlerin yönetici unsur olmaları bakımından diğer dönemlerden farklılık arzeder. VII. yüzyıldan beri Müslümanların idaresinde olan bu şehirde Hristiyan ve Yahudilerin idareci olmaları, bu toplulukların sayı olarak üstün duruma gelmelerinden değil, İlhanlı yöneticilerin bu gruplarla ittifak yapmak istemelerindedir. Nitekim aynı dönemde bölgeyi gezen Markopolo'nun seyahat notları bu durumu teyid eder.

Karakoyunluların 1365'te Musul'daki İlhanlı hakimiyetine son vermeleri, kesintiye uğrayan Türk dönemini yeniden başlatmıştır. Celayirlilerin en kuvvetli kolu olan Bahadırlıların şehre egemen olmaları, Türk idaresi ve nüfus hakimiyeti bakımından oldukça anlamlıdır. 1400'de Karakoyunlu egemenliğine son veren Timur'un Akkoyunlulara, takip eden dönemde Safevi idaresine geçtiğinde Şah İsmail'in Avşar boyuna şehrin yönetimini bırakmaları, Musul'daki demografik yapıda Türk etkisini göstermesi bakımından önem arzeder.

1516 Koçhisar savaşından sonra şehrin Osmanlı hakimiyetine girmesi ve bu egemenliğin Kürt ve Türkmen beylerinin rızasıyla olması, Sünnî akidenin birleştiriciliği sayesinde olmuştur. Bu dönemde göze çarpan aşiret, 18. yüzyıl boyunca şehrin valiliğini elinde bulunduran Abdülcelil ailesidir.

1743 tarihinden itibaren elde edebildiğimiz rakamlarda dikkat çeken husus, Müslüman toplulukların ezici üstünlüğüdür. Olson'un verdiği rakamlarda ve 1881/82-93 sayımında % 90'a yakın Müslüman yaşarken, Hristiyan ve Yahudilerin toplamı % 10 civarında seyretmektedir. Cuinet ve Ali Cevad'ın vilayet geneli için verdikleri rakamlar da hemen hemen aynı orandadır. Her iki yazarın bölgenin etnik grupları hakkında naklettikleri bilgilerde ise, bedevi Tay aşireti göze çarpar. Kürtler hususunda Cuinet bölgenin yerlileri olduğunu ve sosyal özellikleri bakımından Türkmenlere benzediklerini ifade ederken, Ali Cevad da Kürtlerin bir kısmının göçmen olarak İran'dan geldiklerini ve Hemvend olarak adlandırıldıklarını belirtmiştir. Öyleyse şehirdeki Kürtleri iki kısımda incelemek gerekir ki Kürtlerin Türk akınlarıyla bölgeye geldikleri iddiamıza bu ikinci grup dahil değildir.

Kerkük kaymakamı İsmail Bey ile Musul valisinin sadarete yazdıkları mektuplardaki iddialar birbirinin tam zıttı olsa bile, her halukârda şehirde bir nüfus hareketliliği yaşandığı âşikârdır. 1897 nüfusunun 1904 rakamlarından daha fazla olması, 1906/7 sayımında şehir nüfusunun azalmış olması, İsmail Bey'in savunduğu "bölgeden göç olduğu" tezini güçlendirir niteliktedir.

Lozan görüşmeleri esnasında Musul'un nüfus yapısıyla ilgili olarak Türk, İngiliz ve Irak hükümetlerinin istatistiklerinin birbirleriyle çelişmeleri, konunun ilmî değil siyasî ve hukukî zeminde tartışıldığını gösterir. Osmanlı kayıtlarında Müslüman nüfusun askerlik bakımından, gayr-i Müslim tebanın da vergilendirilmek bakımından sayıldığı gözardı edilerek, Hristiyan nüfusun az gösterilmesi durumunda vergi toplanamayacağı, İslâm unsur fazla gösterileceğinde asker açığı olacağı düşünülmemiştir. Uluslararası kamuoyuna kabul ettirilen Irak hükümeti rakamlarında 1924 verileri ile 1947 sayımı arasındaki çarpıklık, konuya ne derecede subjektif yaklaşıldığını gösterir. Türkmenlerin, Kürtlerin ve Arap kabilelerinin büyük kısmının Türk idaresine taraftar olmaları, yalnızca Hristiyan ve Yezidilerin Irak hükümetini onaylamaları, ayrıca Atatürk'ün Cebbari aşiretine yazdığı mektup, Musul'un doğal uzantısı olduğu Anadolu'dan ayrılırken sahip olduğu nüfus yapısını en veciz şekilde göstermektedir.